

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (99)

Астана
2022

Редакциялық алқа:

Сыдыков А.Ж.	PhD докторы (Қазақстан), алқа төрағасы
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Қажымас қайрат, қалтқысыз қызмет 4

Indefatigable Will, Unwavering Service 4

ТҰЛҒА. ТАҒЫМ. ТАҒЫЛЫМ / ЛИЧНОСТЬ. ПРИЗНАНИЕ. ПОЧТЕНИЕ

PERSONALITY. CONFESSION. HONOR

Елеуов М.Е. Археология заңғары	16
Подушкин А.Н. Пытливый ум, неутомимый исследователь	18
Тоқтабай А.У. Тастарға тіл бітірген тарлан ...	23
Боковенко Н.А. Культура саков Восточного Казахстана: поиск истоков	26
Мұқтар Ә.К. Археолог З. Самашевтың ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге қосқан үлесі	32
Ермолаева А.С. Мой сокурсник Зайнолла Самашев	42
Сайлаубай Е.Е. Ұлт тарихын түгендеуші тұлға ..	45

Eleuov M.E. Patriarch of archeology	16
Podushkin A.N. An inquisitive mind, a tireless explorer	18
Toktabay A.U. A word about contemporary	23
Bokovenko N.A. The saka culture of Eastern Kazakhstan: a search for the origins	26
Muktar A.K. The contribution of archaeologist Z. Samashev to the study of the medieval Sarayshik	32
Ermolayeva A.S. My classmate Zaynolla Samashev ..	42

Мерц В.К. Короткие встречи на долгом пути ...	47
Табалдыев К.Ш. Зейнолла ағайыбыздың илимий эмгектерін дайым күтөбүз	50
Гасанов З.Г. Работа «Азербайджано-казахстанской международной археологической экспедиции» в 2019-2022 гг.	53
Омаров Ғ.К. Текті тұлға туралы толғаныс	59
Үмітқалиев Ұ.Ұ. Қазақ археологиясындағы мен таныған Зейнолла аға бейнесі	64

Sailaubay E.E. A person who studies the history of the nation	45
Merz V.K. Short meetings on a long journey	47
Tabaldiyev K.Sh. We always look forward to the scientific works of Zeynolla agai	50
Gasanov Z.G. The work of the «Azerbaijan-Kazakhstan International Archaeological Expedition» in 2019-2022	53
Omarov G.K. A word about a noble person	59
Umitkaliyev U.U. The image of Zeynolla aga in Kazakh archeology	64

ФОТОШЕЖІРЕ / ФОТОГАЛЕРЕЯ 67

PHOTOGALLERY 67

ҒАЛЫМНЫҢ ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫРЫ / ДОСТОЙНАЯ ЖИЗНЬ УЧЕНОГО

DIGNIFIED LIFE OF A SCIENTIST

Самашев З.С. Көне дүние қойнауына саяхат ...	94
Самашев З.С. Қазақ Алтайындағы Берел ескерткіші	96
Самашев З.С. Вопросы археологии раннего железного века Казахстана	112
Самашев З.С. Тарбағатай петроглифтері. Шимайлы	127
Самашев З.С. Изобразительная деятельность в эпоху средневековья	138
Самашев З.С. Петроглифтерді зерттеудің кейбір әдістері	149

Samashev Z.S. Journey into the depths of the ancient world	94
Samashev Z.S. Berel site of the Kazakh Altai ...	96
Samashev Z.S. Issues of archeology of Early Iron Age Kazakhstan	112
Samashev Z.S. Petroglyphs of Tarbagatay. Shimayly	127
Samashev Z.S. Fine activity in the Middle Ages ...	138
Samashev Z.S. Some methods of studying petroglyphs	149

Самашев З.С.

ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНДАҒЫ БЕРЕЛ ЕСКЕРТКІШІ

Мақалада 1998-2011 жылдары қазақ Алтайындағы Берел қорымында жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары сөз болады. Бұл құнды мағлұматтар б.д.д. IV-III ғасырлардағы көшпелі халықтардың көркемөнері мен мәдениеті, өмір-тұрмысы, жерлеу рәсімдері, діни ғұрыптары мен дүниетанымы туралы ғана емес, сондай-ақ олардың шаруашылық жүйесі, әртүрлі материалдарды өңдеу технологиясы және қоғамның әлеуметтік құрылымы, этникалық құрамы, әсіресе, мемлекеттілігінің ерекшелігі туралы да ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Материалда аталған аумақта өмір сүрген көне халықтар мен қазіргі қазақ этносының арасындағы тарихи сабақтастық бұрынғыдай тек материалдық, яғни заттық деректер арқылы ғана емес, сонымен қатар, молекулярлық биологиялық, т.б. пәнаралық зерттеулер негізінде дәлелденеді.

Түйін сөздер: қазақ Алтайы, Берел обалары, ежелгі көшпелілер, ғұрыптық бұйымдар, геокриологиялық зерттеулер, антропология және палеогенетика, палеозоологиялық және палеопатологиялық зерттеулер.

Берел ескерткіші Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданында, Ресейдің Таулы Алтайдағы Үкек қыраты, Монғолияның Баян Өлгий аймағы және Қытайдың Шыңжаң өлкесінің батысы түйіскен жеріне жақын орналасқан.

Бүгінгі күнге дейінгі Берелде қазылған обалардың ішіндегі ең көп ғылыми ақпарат берген және әлі де болса жан-жақты зерттеліп жатқаны №11 нысана болғандықтан, біз кейбір өзекті ғылыми мәселелерді талдап, талқылау барысында оған көбірек көңіл бөлеміз. Басқаларының материалдарын керегінше пайдаланамыз.

Түпкілікті мақсат – Орталық Азия кеңістігіндегі маңызды аймақтардың бірі саналатын Алтай тау жүйесінде ерте темір дәуірінің әр тарихи кезеңдерінде етек алған тарихи-мәдени үдерістердің, қалыптасқан мәдени кешендердің табиғатын сабақтастық тұрғыдан зерттеп, зерделеу. Ол үшін тарихи дереккөздердің сан-алуан түрлерін

мүмкіндігінше пайдалану керектігі де түсінікті. Біздің заманымызға дейін өмір сүрген көшпелі және бақташы халықтардың дүниетанымының, болмысының, жалпы мәдени кешенінің негізгі компоненттерінің бірі жерлеу рәсімі болғандықтан, алдымен соған тоқталып өтуіміз керек. Өйткені, олардың көшпелі (мүмкін, жартылай отырықшы) қоғамының саяси-экономикалық даму деңгейінің қаншама биік сатыға көтерілгені, әлеуметтік жіктерге бөліну процесінің қаншама тереңдегенін айқындаудың өзін былай қойғанда, ғылымдағы археологиялық мәдениеттерді, тарихи-мәдени тұтастықтар, этномәдени құбылыстар мен қарым-қатынастарды зерттеуде жерлеу рәсімін, обалардың табиғи кеңістікте орналасуын, құрылымы мен архитектурасын талдау, т.б. шешуші роль атқаратыны белгілі.

Обаның жер үсті құрылымдарының көлемі, көрдің тереңдігі мен ішіндегі құрамдас бөліктерінің күрделілігі, жерленген адаммен қойылған мүліктердің, тағы басқалардың, мыса-

лы, аттардың саны мен заттардың бағалылығы сияқты белгілеріне қарай отырып патшалық оба, билеуші әулеттің өкілдері, көшпелі қоғам ақсүйектері, қолбасшы-батырларға арналған, т.б. жерлеу орындары ерекшеленіп бөлініп шығады (Оңғарұлы, 2008: 110-117). Қазір осындай талдау жүйесін негізге ала отырып топтау мен сұрыптау жұмыстарын атқарып жатырмыз.

Осы орайда, айта кететін бір жәйт, ғылыми айналымда «патшалық қорым» деген терминді қолданудың артында үлкен жауапкершіліктің бар екендігін де естен шығармау керек. Мысалы, патшалық обаның болуы – ол мемлекеттіліктің және содан туындайтын жағдайлардың белгісі, одан әрі қарай бұл мәселені тереңдетіп өрбіте беруге болады.

Ежелгі көшпелілер өз көсемдерін жерлеуде Қазақ Алтайының табиғаты ғажап бұл өңірді тегіннен таңдамаған. Обалар орналасқан жазық жан-жағынан қалың орманмен көмкерілген биік таулармен қоршалып, өзге жерлерден әлдеқайда асқақтап тұр. Байырғылардың мифологиялық түсініктері бойынша тауларға өте ерекше мән-мағына бөлген, себебі оның

шыңар басын Тәңірі мекендеген, жоғарғы әлемге ата-бабалар рухы аттанып отырған. Обаның мифологиялық санадағы жоғарғы және төменгі әлемдерді жалғастырып дәнекерлейтін тау мен тау өзені жағасында орналасуының философиялық мәні өте тереңде жатыр. Жазық және жерлеу құрылысы – оба – ғибадатхана рөлін атқарған. Жазық территориясы кейінгі көшпелілер үшін де киелі болып қала берген: осы жерде ортағасырлардың да обалары орналасқан.

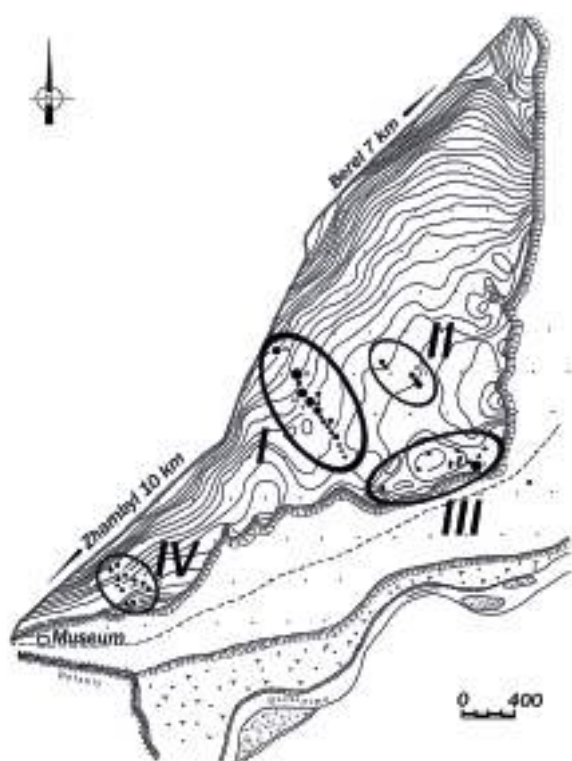
Берел қорымы жан-жағын биік тау қоршаған тегіс және шағын алқапта орналасқан. Бұқтырма өзенінің жазығы, оған құятын Ақ Берел (Ақбұлғақ), Бұланты тау өзендерімен шектеледі (сур. 1). Ал шығысы мен батыс жағынан етегін аралас орман (ақ қайың, көк терек, бал қарағай, қарағай, шырша) мен шабындық шөп басқан таулармен тұйықталған. Обалар ораласқан жазықта бір кездері осы ағаштардың өскен іздері байқалады.

Берел қорымы екі үлкен бөлікке жататын төрт обалар тобынан және тізбектерінен тұрады (сур. 2). Оның негізін СБ-ОШ бағытында созылған

Сур. 1. Берел қорғандарының бір тобы

Fig. 1. Group of Berel burial grounds

Сур. 2. Берел қорымындағы обалар тобының орналасу сызбасы

Fig. 2. Plan of the arrangement of Kurgan groups in the cemetery Berel

бірнеше қаз-қатар орналасқан обалар құрайды. Ең ірі тізбекте тұрпаты «ладья», немесе, үстінен қарағанда эллипс тәріздес обалар болса, ал басқа тізбектегілер дөп-дөңгелек келген. Әрбір тізбекте доминат оба болады. Бұдан туындайтын ой – әрбір тізбек, мүмкін, осы кеңістікте бірін бірі алмастырып билік жүргізген көшпелілер династияларының қосемдері, олардың қандас туыстары және қоғамның бекзадалары жерленуі мүмкін.

Ең үлкен, көп жылқылардың қаңқасы табылған №1 оба, үшбұрышты формалы Бұқтырма өзенінің үшінші террасасы болып есептелетін платформаның шетіне, өзгелерінен оқшау орналасқан. Оны 1865 жылы белгілі түріктанушы ғалым В. Радлов қазып, алғашқы рет жерлеу камерасында мұздың кристалдары болғанын өзінің күнделігінде атап көрсеткен болатын.

Одан табылған заттар қазір Мәскеудегі Мемлекеттік тарихи музейде сақталуда.

Берел жазығының ежелгі тұрғындары өз билеушілеріне арнап тұрғызған орасан зор қабірлерде бәлкім марқұмдардың денелерін шірітпей ұзақ уақытқа сақтамақ болған болса керек. Олар мәйітті бальзамдаудың құпия әдістерін білген, ал олардың тас құрылыстарды тұрғызу тәжірибесі обаның жерлеу камерасында маусымдық тоң қабатының қалыптасу мүмкіндігін есептей білген деген де болжам бар, себебі, табиғи тоң әдетте 2500-2700 м биіктіктерден бастап қалыптасады, ал Берел теңіз деңгейінен 1120 м ғана биіктікте орналасқан. Бұл мақсатқа жету үшін жерлеу ғұрпына байланысты атқарылар шараның бәрі қатаң регламентке бағынған, марқұмды о дүниеге аттандыру тек жылдың белгілі бір мерзімінде ғана іске асқан деген болжам бар. Дегенмен, Үкектегі Ақ Алаха, Монғол Алтайындағы Олон Гуурийн гол қорымдарында жерленген адамдардың ішінде қысқы тон кигендер (Parzinger, Molodin, Tseveendorzh, 2009: 212), ал Турфан мен Таримдегілерде тоң мүлдем жоқ, соған қарағанда бұл адамдардың жерленген мерзімін анақтайтын басқа да дәлелдер керек. Қалай болғанда да қыстың қаһарлы суық мезгілінде қайтыс болған адамдарды Алтай өңірінде тоңды қопарып жерлеу мүмкін емес, ол белгілі қағида. Сондықтанда қыста қайтыс болған адамның мүрдесін жаздың басына дейін, яғни көк шығып жер жылынғанға дейін сақтау қамына байланысты бұл халықтар мумиялау әдісін ойлап тауып, оны арнаулы бір жерде уақытша ұстаған деген болжамның жаны бар.

Берел қорымындағы қазіргі күндегі ең атақты №11 оба 1998-1999-шы жылдары зерттелді. Біз қазба жұмыстарының екінші маусымында, ескерткіштің құндылығы өте жоғары екендігі анықтала бастағаннан кейін, одан жан-жақты информация алу үшін, көптеген жаратылыстану саласындағы мамандарды, солардың ішінде, геологтарды, геоморфологтарды, палеоботаниктерді, палинологтарды, медиктерді, архитекторларды, топырақтанушыларды, дендрохронологтарды, паразитологтарды, палеозоологтарды, палеоветеринарларды, археоастрономдарды, генетиктерді, этнологтарды, өнертанушыларды және тағы басқаларын Берел құндылықтарын бірігіп зерттеуге жұмылдыруды жөн көрдік. Бұл жұмыстардың біразы өз нәтижелерін бере бастады, ал кейбіреулерінің қорытындылары уақыт өте белгілі болар деген сенімдеміз.

Обалардың жер үсті құрылымы. Берел тектес элитарлық ескерткіштердегі обалардың сыртқы және ішкі құрылымдарының конструкциялық және архитектуралық ерекшеліктерін жан-жақты талдау – оларда тоң қалыптасу механизмін анықтап зерттеу, этномәдени үдерістер және діни-ғұрыптық құбылыстардың басын ашу сияқты көптеген мәселелерді шешу қажеттігінен туындайды. Бұл обалардың қалануының жалпы принциптері бірдей болғанымен, әрбір нысана өзіндік техникалық ерекшеліктерімен сипатталады. Өңірдің ландшафтық ерекшеліктеріне байланысты, Берелдегі тас қорғандардың конструкциясы мен жалпы әлпеті табиғи деформацияға аз ұшыраған, көп шашылмаған. Бүлінудің негізгі себебі – ерте замандағы тонаушылар мен кейінгі антропогендік және техногендік әсерлерде жатыр.

Сонымен, №11 нысана үш бұрышты болып келген террасаның солтүстік-батыс жағында, көлемі жағынан қорымдағы ең үлкен және обалар тізбегінің біреуінің басынан 300 метрдей солтүстікке қарай жекелеу, бірақ кейін қалыптасқан обалар тізбегінен ауытқымай,

бір бағытта түзу орналасқан (сур. 1, 2). Бұл обаны көшпелілер қоғамының жаңа әулетінің бас өкілі жерленген жаңа қасиетті кеңістікті айқындайтын нысана ретінде қарап, оның басқаларынан алшақтау орналасуын, келешекте жерленетін оның жақын тумаларына орын бағыштап қою идеясынан туындауы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Қорғанның диаметрі 31,4 x 28,6 м, қазіргі сақталған биіктігі 2 метрден астам (сур. 3). Бірақ, ондаған тоннаға жететін тас конструкция екі мың жылдан астам уақытта біраз шөгетінін ескерсек, оның биіктігі 3-4 м, тіпті одан да жоғары болуы ғажап емес. Оның батыс және шығыс жақтарында қосымша тас құрылымдар, үйінділер және тас жолақтар орналасқан, олар бүкіл кешеннің көп сатылы жерлеу рәсімін өткізу барысында пайдаланатын ғұрыптық құрамдас бөліктері болып есептеледі.

Оба, оңтүстік батыстан солтүстік шығысқа қарай созыла жайғасқан, ал оның абрисы, үстінен қарағанда эллипске (немесе құс жұмыртқасына) ұқсас. Бірақ, архитектуралық зерттеу кезіндегі көңіл аударғанымыз, оның пошымы он жеті түзу және қысқа жолақтардан құрылған

Сур. 3. № 11 оба. Ескерткіштің қазылғанға дейінгі көрінісі

Fig. 3. Burial ground № 11. View before the excavation

көпбұрышты геометриялық фигура болып шықты. Бұл жағдайдың әртүрлі түсініктемесі бар: оба деген өлілердің үйі, сондықтан кейбір формалары ежелден келе жатқан көпбұрышты ағаш үйлерге (әсіресе, ағашы мол Алтай өңірін алсақ) еліктеуден туындауы мүмкін, ал таза технологиялық тұрғыдан алып қарайтын болсақ, кез келген шеңбер көптеген түзу элементтер жиынтығынан тұрады. Сондай ақ, обаның сыртқы қоршауы, фундаменті сияқты күрделі құрылымды таудың өте кесек тастарынан түп-түзу етіп қалаудың мүмкін еместігінен де болуы мүмкін. Қалай болғанда да бұл қоршау бүкіл құрылыстың тірегі болып саналады, оның негізгі функциясы (сыртқы бекіту қоршауымен бірге) – жер үсті конструкциясын бүлініп, шашырауға жол бермей ұстап тұру.

Енді, обаны салу және көтеру кезеңдеріне тоқталайық.

Алдымен, жерлеу орынын таңдап анықтау рәсімін абыздар өткізуі мүмкін. Бұл жер, шын мәнісінде, зираттағы ең бір ыңғайлы ерекше орын. Егер, ең үлкен №1 оба үш бұрышты платформаның нағыз ұшында жекелене орналасса, №11-ші қорған тау етегіне жақын орналасқан, бірақ күн батарда жанындағы Кемпіртаудың көлеңкесі екеуіне де бір сәтте диагональ бойынша түсіп, күннің соңғы нұры екеуін де бірге жабады. Абыздар осы жағдайды да байқап ескеруі мүмкін. Бірақ, мұнда ерекше астрономиялық бақылаулармен байланыстыратын басқа ештеңе жоқ сияқты.

Сосын, адамның лауазымына сай тиісті көр қазылады, айналасы шыққан сары топырақпен және басқа да әдістермен тегістеледі, себебі, бұл жер таудың бөктері болғандықтан қиғаштау; обаның бір шеті мен екінші басының арасындағы еңкіштік бұрышының біраз айырмашылығы болғандықтан және де қазіргі таза тақыр болып тұрған дала, ертеде ойлы-шұңқырлы орманның орыны болғанға ұқсайды.

Ендігі кезекте, осы көрдің айналасындағы тегістелген, семиотикалық статусы өзгерген қасиетті алаңды, жоғарыда айтылған эллипс тәрізді шарбақпен қоршайды. Қоршау аса көлемді, ұзынды-текшелі тас блоктардан, ал оның қуыстары ұсақ немесе малта тастармен мықтап қалап бекітіледі. Қоршаудың ішкі жағынан көлемді тегіс плиталарды тігінен орнатады. Олардың да өзіндік функциясы бар. Осы жерде айта кетейік, Берелдің кейбір қорғандарында осындай тігінен қойылған

плиталар үстіңгі жақтан жылжыған панцирлық малта тастардың қысымына шыдамай сыртына қарай жантайып кеткен, сол себептен, үстінен қарағанда гүлдің жапырағы сияқты болып көрінеді.

Сонымен, жоғарыда аталғандай, осы тізбектегі барлық қорғандар басқа тізбектегілерден мүлдем ерекше сопақша болып келеді. Оған біз қазған басқа №10, 9, 8, 4 обалар жатады. Оның себебін архитектор мамандар терең сайды бойлай соғатын желдің бағытына сәйкес оларды әдейі осындай аэродинамикалық формада салған дейді (Байтенов, 2004: 30). Шын мәнісінде, жерлеу камерасының негізінен батыстан шығысқа қарай созыла қазылуына байланысты (адамдарды жерлеу рәсіміне сәйкес) туындаған жаңа династия өкілдерінің дәстүрге енгізген өзгерісі болуы мүмкін деп қараған дұрыс сияқты.

Соңғы шара, логикалық жүйе бойынша, аса күрделі көп сатыдан тұратын адамды жерлеу рәсімі. Бірақ, оған біз кейінірек тоқтаймыз, себебі, бұл жерде әңгіме обаның құрылымы туралы.

Адам жерленгеннен кейін, статусы күрт өзгерген қасиетті қабірдің дәл жабылған үстінен, көбінесе жарты сфера немесе күмбез тәрізді (сопақша да болуы мүмкін), биіктігі бір метр шамасында құрылым жасалынады. Бұл, пазырық мәдениетіндегі тек бекзадалардың тас обаларына тән аса маңызды элемент. Зерттеушілер осыған бұрын көп мән бере бермеген. Осы элементтің түбінде ерте сақтардың «патшалық» қорғандарының, көбінде жер үстіне орналасатын, жерлеу камерасының одан кейінгі трансформациясы жатуы әбден мүмкін.

Инженерлік тұрғыдан алсақ, бұның ең негізгі прагматикалық функциясы (кейбір мамандардың айтуынша) – жерлеу камерасының үстіндегі ауыр тас конструкцияны төмен құлатпай ұстап тұруға себебін тигізуде.

Келесі қадам – осы күмбезден бастап шетке қарай радиалды түрде, жоғарыда аталған моланың сыртындағы қоршаудың ішін тастармен толтыру. Ол ішке қарай қиғашталып қойылған кесек тастардан бір қабат етіп қаланатын платформа. Жол-жөнекей тағы бір ескерте кететін жәйт, осы құрылыс деңгейінде салынатын ерте сақ обаларына тән дромостар (Шілікті, Майемер, Желдіөзек, т.б.) немесе сарматтардағыдай (Дікілтас, Меретсай, Түбежік)

МӘДЕНИ МҰРА

оның имитациясы, пазырық мәдениетінің тас қорғандарында болмайды.

Бүкіл қорғанның жер үсті конструкциясының негізі, барлық құрылымның салмағы мен формасын ұстап тұратын да осы платформа, сондықтанда оның тастарының сырттан ішке қарай қиғаш қойылуының да мәні осында.

Оның деңгейі бір қалыпты болады, себебі обаның келесі тас қабаттары осы платформаның үстінен ортадан шетке қарай балықтың қабыршығы сияқты принципте қалана береді. Құрылым біраз биіктікке жеткенде жарты сфера пошымына өзінен-өзі келе бастайды. Әр қабаттардың қалыңдығы шамамен, 50-60 см, ал саны жерленген адамның статусына қарай әртүрлі болады. Тас қабаттарды бекітіп ұстап тұрудың амалы осы, ешқандай байланыстырушы басқа материалдарды мұнда пайдаланбайды. Ең үстіңгі қабаттары аздап кішілеу тастардан салынады да, ең соңында бүкіл конструкция өзеннен әкелген ұсақ малта тастармен жабылады. Топырақтан салынатын үлкен обалардай бұлардың үсті шыммен жабылмайды, себебі ондай жағдайда жерлеу камерасында тоң қалыптаспайды.

Жоғарыда аталғандай, Берел обаларының екінші тобы – жер үсті құрылымдары өте ұқыпты дөңгелек тәрізді етіп жасалғандары. Бұлардың, әсіресе, сыртқы қоршауы өте ірі тас блоктардан биік және бірнеше қатар жасалынып, тегеурінді қысым мен салмақты ұстап тұрады. Олар некропольдың шығыс жағына орналасқан, ең көзге түсетіндері №16, 18. Олардың құрылымдары басқа тізбектердегі сияқты өте күрделі, бірнеше қабаттардан тұрады да, ең үстінде малта тастармен жабылады.

Осы екі обаның жер үсті құрылымдарының басқалардан ерекше бір ортақ элементі, ол жерлеу камерасының айналасынан биіктігі бір метрдей шамалас дөңгелек қоршаудың қалануы. Осы қоршаудың ішінде, әсіресе, №18-ші обаның жерлеу камерасының үстіндегі жоғарыда аталған «кірпікшешен» тәрізді күмбез – архитектуралық бірегей құбылыс, сондықтан оның функциясы мен шығу себептерін әлі де болса зерттеу қажет. Осындай элемент №16-шы обада да болған болуы керек, бірақ кейінгі тонаушылардың әрекетінен ол мүлдем бұзылып кеткен сияқты.

Осы топқа диаметрі анағұрлым кіші болса да, ішінен көрнекті жәдігерліктер шыққан №36-шы оба да жатады. Бірақ бұл оба басқаларынан

жеке, некропольдың солтүстік жағына салынған, оның да бір себебі болу керек.

Осы екі топ обалардың арасында уақыты жағынан және этникалық атрибуциялау тұрғысынан алып қарағанда аса көп айырмашылық жоқ сияқты. Конструкциялық және этнографиялық ауытқулары баршылық, ал оларды әзірше династиялық (әулеттік) ерекшеліктермен түсіндіруге болады.

Диаметрлері өте шағын бірнеше қазылған обалардың жер үсті құрылымдары қарапайымдау және оларда бірнеше тас қабаттары жоқ.

Таза техникалық тұрғыдан алып қарағанда ең соңғы шаралар, салып болған обаның айналасында әртүрлі құрбандық орындарды, әсіресе, тас жолақтарды орналастыру. Солардың ішіндегі ерекше көңіл аударатын элемент – обаның батыс және шығыс жақтарынан доғалау болып қазылған, малта және майдаланған тастар толтырылған екі ор. Бұл компоненттер Еуразия кеңістігіндегі барлық элитарлық обаларға тән құбылыс (Ольховский, 1991: 125), бірақ түрлері мен көлемі жағынан өзгешеліктері болады.

Обалардың ішкі құрылымдары және жерлеу ғұрпы. Ең үлкен №11-ші обада, сөзсіз, көшпелілер қоғамының билеушісі жерленген. Ер адам мен әйел; жер үстінен төрт метр тереңдіктегі кең көлемді қабірдің түбіне орнатылған қима-таған ішіне орналастырылған көп ғасырлық самырсын ағашынан ойылған астау-табыт ішіне, бастарын күншығыс жаққа қаратып, ер адамды шалқасынан, әйелді аяғын бүгіп жатқызған. Осы орайда, айта кетейік, біз көбінде тізесі бүгіліп, бір жағына жантайған мүрделерді дәстүрлі жерлеу рәсімінің көрінісі ретінде қарап жүрдік. Ал, Қытайдағы Шыңжаң өлкесінде, кейіннен құм арасындағы мумиялар ашылғаннан кейін, алғашқы пікірлерге біраз басқаша қарап, көп жағдайларда мәйіттің арнаулы бүгілген аяқтарын тізесімен жоғары қаратып жерленетініне көзіміз жетіп отыр (Mallory, Mair, 2008: 261).

Біз күрделі және тылсым, көсемді жерлеу рәсімін талдап, жіктеп тарихи-этнологиялық тұрғыдан қайтадан кең көлемде қалпына келтіру мәселесін, мақаланың шектеулігіне қарай, басқа арнаулы басылымдарда жан-жақты талдаймыз.

Қима-таған үстін бір-біріне тығыз қиюластырып қойған сырықтармен, бірнеше қабат қайыңтозбен және соның арасын толтырған қарта жоңышқа бұтасымен (Dazifora

fruticoza) жапқан. Ботаник мамандар бұл өсімдіктің де іріп-шіруге қарсы қолданатын ерекше қасиеті бар дейді. Қима-тағанның солтүстік жағында екі қабат етіп қойылған он үш аттың қаңқалары да осындай қайыңтоз қабықтармен бірге жабылған.

Қабірдегі қима-таған, оның ішіндегі ағаш саркофагтан басқа осылардың барлығын үстінен жауып тұратын ағаш конструкция болған сияқты, бірақ, өкінішке орай, тонаушылар оны түгелімен бұзып жан-жаққа лақтырып тастағандықтан, нақтылы кейпін қалпына келтіру мәселесі де әзірше өз шешімін таппай отыр. Ағаштан жасалған мола іші құрылымдарын бұрынырақ талдағанбыз (Самашев, Мыльников, 2004: 163).

Астау-табыттың бетін самырсыннан қашаған қақпақпен жапқан, оның мықтылығын арттыру үшін арнайы бір қоспамен, болжам бойынша, жылқының майымен, қанықтырған.

Табыт қақпағының бұрыштарына сыртын жұқа алтынмен қаптаған қоладан құйылған төрт қиял-ғажайып самұрықтарды (олар грифон емес) орнатқан; екеуі ұшуға қанаттанған, басқа екеуі қонуға ыңғайланған сәттерде бейнеленген. Бұл, әрине, кездейсоқ емес. Көне діни сенімдерде, құс адамның көкке ұшқан жанының өзі немесе символы; ол ұшып кетіп, мәйіт жатқан жерге анда-санда қайта оралады. Басқа мифологиялық жүйе бойынша, самұрық құстар дүниенің төрт бұрышының қорғанышы, сақшысы және тірегі немесе төрт бұрышты дүниеде, жер мен көкте не болып жатқанын патшаға жеткізіп отыратын жаршы болып есептеледі. Бұл құстар көк тәңірімен байланыстыратын медиативтік функцияларды атқаратын жануарлар санына кіреді.

Ер адамның басы ағаштан жасалған арнаулы жастықта жатты. Берел материалдарын сұрыптауға атсалысып жүрген генетика саласының ғалымдарының болжауына сенсек, әйелдің денесі ер адамға қарағанда ертерек (бір болжамдарда, керісінше – кейінірек) қойылғанға ұқсайды. Шынында да, ағаш табыт алғашында бір адамға арналып ойылған, ол айқын.

Ағаш табыттың ішіндегі патша мен әйелдің мүрделері толық тонауға ұшыраған, киімдерінің бәрін сыпырып алған, тек сүйектері ғана анатомиялық пошымын сақтап қалған.

Ал басқа тізбектегі обалардың ішкі құрылымдарына келетін болсақ, оларда біраз айырмашылықтар бар. Мысалы, № 16 обада

адам мен екі қабаттап қойылған бірнеше жылқы малының ортасына тастан қалқа немесе тасалау қабырғасы қаланған. Дәл осыған ұқсас қалқа № 18 обада тақтаймен жасалғанға ұқсайды, бірақ ол бірнеше рет тоналғандықтан, жерлеу рәсімі мен құрылымдарын толық қалпына келтіру қиын.

Ерекше құрылым мен жерлеу рәсімі № 36 обада тіркеліп отыр. Онда адам жерленген қима-таған мен ағаш табыттың (қалдықтарына қарағанда үсті, кейбір пазырық обаларындағыдай кілеммен жабылған тәрізді) сыртынан текше тас қоршаумен (циста тәрізді) қаланған да оның үсті көлемді текше және сопақ, салмағы ондаған, тіпті жүздеген килограмм тас блоктармен ұзынынан және көлденеңінен аса мұқият қаланып жабылған. Бірақ осы шаралар да тонаушылардан құтқармапты, олар көрдің бүйірінен тура адам жататын тұсынан тесіп кірген де, түк қалдырмай, барлық заттарын алып мәйітті лақтырып кеткен. Адаммен бірге көмілетін тиесілі жылқы малы да ерекше түрде, тас қоршаудың ту сыртында, көрдің қабырғасы мен тас қоршаудың арасына аяқтарын бауырына бүгіп, басын тас төсеммен біраз жоғары көтеріп қойған да, үстін түгел кесек тастармен тығыздап бітеп тастаған.

Бірақ, осыған ұқсас әдіс басқа тізбектегі № 9 обада тіркелген. Онда бірге жерленген бес ат жатқан көрдің солтүстік-батыс бөлігі олардың үстінен бірнеше қабат тас плиталармен қапталған. Бұл обадағы тағы бір маңызды сәт, ол аттардың аяқ жағына бақан (стела) тастың тігінен қойылуы. Бәлкім, бұл, ат байлайтын кіндік қазық идеясымен үйлесіп жатқан ұғымға сәйкес жасалған шара болуы да мүмкін.

Берелде қазылған обалардың ішінде, қайтыс болған адамды, кейде оның қоғамдағы әлеуметтік статусына (ру-тайпалық ерекшеліктеріне) сәйкес немесе Шығыс Қазақстан мен Таулы Алтайдың Құлажорға, Қарақаба тектес ескерткіштеріндегідей бірнеше жалпақ тас плиталарды тігінен қойып жасаған арнаулы жәшік-табытқа қою дәстүрі де болғанын көреміз.

Геокриологиялық зерттеулер. Алға қойылған көп міндеттерге сәйкес оба астындағы тоң қабатының обаның тас үйіндісінің аумағы мен қалыңдығына байланысты қалыптасуы мен бір маусымнан екінші маусымға өтетін және келесі жылдарға дейін сақталу себептері мен мүмкіндіктерін көрсететін аймақтық ғылыми

МӘДЕНИ МҰРА

моделін криолог ғалымдар А.П. Горбунов пен Э.В. Северский жасап шығарды. Сөйтіп, олардың зерттеуі бойынша жылу өткізгіштік қасиеті өте жоғары тас үйіндінің құрылымының және тас материалының (метаморфизмді саз балшықты қатпарлы тас жынысы және төменгі палеозойдың алевриттері) өзі тесікке толы (кеуекті) болғаны маусымдық тоңазулардың тереңдеп енуіне, оқтын-оқтын төмендеудің қалыптасуына және мәңгілік (көпжылдық) тоңның әлсіз сілемдерінің қалыптасуына жағдай туғызып отырған. Біз талдап отырған обаның астында, мысалы, 1999-шы жылдың маусым айында, тоңның 10 метрлік линзасы жер бетінен 3-3,5 – 5,5-6 м тереңдікте сақталғаны анықталды. Тас құрылымның шеткері жақтарында онша терең емес тек маусымдық, көбінесе ауыспалы тоң ғана қалыптасатын көрінеді.

Осы зерттеулермен топырақтанушылардың жасаған қорытындылары да кейбір жағдайларда үндесіп жатады (Самашев, Фаизов, Базарбаева, 2001: 57).

Антропология және палеогенетика.

Он жылдан аса уақыттың ішінде Берел қорымдарынан біраз құнды антропологиялық материалдар жинақталып қалды, бірақ медициналық-биологиялық және молекулярлық-генетикалық (мтДНК) зерттеулердің түбегейлі қорытындыларын шығару әлі алда (Дзисюк, 2003).

Патшаның сүйектері жақсы сақталған, ал әйел адамның бас сүйегі кейін антропологиялық қалпына келтіруге де жарамсыз болып шықты. Патшаның шашы деп жорамалдап жүргеніміз, бір жағынан бірнеше өрілген бұрымдары бар, бірақ малдың қылы мен басқа органикалық материалдар және қара түсті минерал қосып бекітілген жасанды күрделі бас киім – парикке де ұқсайды.

Басқа тұрғыдан қарасақ, кісінің шашы қысқа кесілгенге де ұқсайды, бірақ желке тұсында кішігірім айдар қалдырылған, оған жылқы қылынан өрілген бұрым ширатыла жалғанған. Дегенмен, бұл заттың анық-қанығына әлі жете қойғанымыз жоқ.

Бас сүйегінің төбе тұсындағы аяқталмай қалған трепанация іздері туралы әзірше екі түрлі түсіндірмесі бар: бұл не бальзамдау кезіндегі өліктің мыйын алу үшін жасалған, бірақ аяқталмай қалған дәстүрлі айла-шара, не болмаса ұрыс кезінде алған қатты соққыдан болған жарақаттан сүйек сынықтары мен ұйыған

қаннан тазартпақ ниетпен жасалған, патшаның операция кезінде қайтыс болуына байланысты тоқтатылған медициналық көмек әрекеті болуы да мүмкін. Екінші болжам шындыққа жақындау сияқты. Қабырғасы мен омыртқа сүйектерінде тіршілігінің әр кезеңдерінде шор болып біткен көптеген сынық орындары байқалады.

Мәйіттің денесінде бальзамдау немесе басқа да айла-шарғылардың іздерінің бар-жоғын зерттеп шығу алғаш рет жүзеге асты. Ер адамның бас сүйегіндегі трепанациялау ойығы осы секілді амал-шараның айқын көрінісі. Осылардың бір дәлелі – ер адамның сүйегінде өткір пышақтың іздері көптеп сақталынып қалған. Ол адамның жасын антропологтар мен генетиктер 30-35, әрі кеткенде 40 жас аралығы деп анықтаған. Сол заман үшін бұл аз жас емес.

Марқұмның антропологиялық типі – анық монголоидтық белгілері бар аралас еурпеоидтық түрге жататынын палеогенетикалық зерттеулер де және Ресей ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы антропология және этнология Институтының маманының бас сүйек негізінде жасаған қалпына келтіруінен де көруге болады (Веселовская, 2004: 275-276).

Сөз жоқ, бұл адам тірісінде тайпалық одақ немесе ертеде құрылған мемлекетті басқарған көсемге лайық өте ержүрек, тәжірибелі жауынгер және қайраткер болған.

Берелдегі бір обада (№9) ежелгі көшпелілердің ақсүйегінің табытының қасына жерленген әйел адамның жілігі кесіліп ашылған түрде жатты. Мұны адамның жілігін майдан тазартып алу үшін жасалған медициналық әрекет пе немесе рәсімдік шараның салдары болу мүмкіндігін де жоққа шығара алмай, әзірше екі ойлы болып, әртүрлі болжам жасап отырмыз.

Жалпы антропологиялық материалдарға келетін болсақ, өткен он жылдан астам уақыт ішінде Берел обаларынан құнды информация жиналды, олардың біразын мамандар зерттеу үстінде. Мысалы, № 11 обадағы көсемнің көзі тірісіндегі кейбір сырқаттарының белгілері табылды. Ол адамның денесіндегі паразиттер (тоғышарлар) фаунасын зерттегенде олардың көптеген түрлері (*Ancylostoma duodenale*, *Trichocephalus trichiurus*, *Strongyloides stercoralis*, *Enterobius vermicularis*, *Ascaris lumbricoides*) анықталды (Байжанов, Беркінбай, Самашев, 2000: 49-51).

Жылқылар. Палеозоологиялық және палеопатологиялық зерттеулер. Осы таңда Берел обаларынан сексеннен астам жылқы малының сүйектері табылды. Олар туралы біраз мағлұматтар ғылыми айналымға енгізілді (Косинцев, Самашев, 2003: 117; Самашев, Косинцев, 2004: 274-276; Макарова, 2007).

Еңүлкен №1 обада – он жеті, кейбіреулерінде он, сегіз, бес, төрт болып әрі қарай кете береді. Жалпы, жылқының саны, жерленген адамның қоғамдағы әлеуметтік дәрежесі мен лауазымына байланысты екені белгілі.

Осы № 11 обада қима-тағанның солтүстік қабырғасы сыртында 13 жирен айғыр арнаулы қойылған да, олардың әбзелдермен әшекейленген денелері бірнеше қабат қайыңтозбен жабылған. Олар кілең жирен және құлан түстес айғырлар, екі қабатталып қойылған: астыңғы қабатта жетеуі, үстінде алтауы. Жануарларды сол кездегі кеңінен тараған әдіс – қақ маңдайдан чеканмен (шот тектес қару) ұрып өлтіріп, молаға содан кейін, аяқтарын бауырына жиып, мойындарын алға созып қойған.

Жылқылар мен адамды бірге жерлеу белгілі бір мақсатпен атқарылған: олар марқұмды арғы алыс дүниеге шығарып салған немесе жеткізген, ол дүниеде де мініс құралы немесе құрбандық малы функциясын атқарған. Жылқы – салт атты жауынгердің сенімді досы, мәңгілік серігі болғандықтан, оны толықтай сәндеп, кейде басына маска кигізіп, соның көмегімен бейнесін құбылтып әртүрлі ипостасқа енгізген.

Берел жылқыларының бірегей жағдайда тоңның арасында сақталуы олардың ас қорыту жолдарының құрамы мен жерлеу маусымын анықтау үшін палинологиялық сараптама жасауға мүмкіндік берді. Ас қорыту жолдарын тазартып жуу барысында анықтауға татырлық дәнек пен тұқым табылған жоқ, алайда қылқан жапырақтарының қалдығы, дәнді астық сабағының, талшығы тарамдалған қабық бөлшектері анықталды. Палинокешендерде анықталған тозаңдар көрсеткен Алтай өсімдіктерінің гүлдейтін мерзімі маусым-шілде айларына келеді. Палеоботаниктердің бастапқы жасаған түйіндері бойынша – жерлеу уақыты дәл осы уақытта жүзеге асқан. Бірақ, палеоветеринарлық зерттеулер жүргізген Қ.А. Қашқынбаев, жылқылардың аса семіздігіне, іш майы мен сере қазысының қалыңдығына, жүнінің ерекшеліктеріне көңіл аудар

отырып, көктемнің аяғында малда мұндай күй болмайды, сондықтанда олар адаммен бірге күздің аяғында қойылуы мүмкін деген ойды алға тартады. Сонымен қатар, ультраструктуралық зерттеулер нәтижесінде жылқылардың етін, қан қалдықтарын, ішкі құрылыстарының ерекшеліктерін сарапқа салып және сүйектерін тексеру нәтижесінде бұрын белгісіз көптеген мағлұматтар, дене зақымдануының түрлері мен себептері анықталды (Кашкинбаев, Самашев, 2005). Мысалы, зерттелген 65 жылқының ішінде кейбіреулерінен анкилозирлік спондилоартрит, басқа да сүйек ауруы және таулы аймақта мініс құралы ретінде қатты пайданудан туған травмалардың айқын іздері анықталды.

Берелде табылған жылқылардың остеометриялық зерттеулерінің қорытындысы бойынша олардың барлығы азиялық жылқы тобына жататыны, жастары 10-12 ден 18-19-ға дейін, биіктігі, шоқтығы бойынша өлшегенде – 136-152 см, яғни, биік (141-152 см) және орта (141-144 см), жартылай немесе орташа жіңішке (128-136 см) аяқты жануарлар қатарына жататыны анықталды. Анатомиялық және морфологиялық сипаттамасы жағынан Берел жылқылары қазақтың жабы тұқымдас аттарына ұқсайтынын мамандар анықтап отыр.

Берел обаларының заттық кешенінің құрамы мен мазмұны. Жоғарыда аталғандай Берел обаларының барлығы ерте кезде, содан кейінгі замандарда бірнеше рет тоналып, адамдардың киім-кешектері және олармен бірге қойылған аса құнды заттары жоқ болып, қалғандары қатты бүлініске ұшыраған. Сондықтан да күні бүгін осында табылған жәдігерліктердің басым көпшілігі – ат-әбзелдері. Тонаушыларды алтыны аз, ағаштан ойылып жасаған ер-тоқымның әшекейлері аса көп қызықтыра қоймаған сияқты, тек бірен-саран салпыншақтардың үстіне жапсырған жұқа сары металды сыпырып алып өздерін лақтыра салған.

Дегенмен, табылған заттарды бірнеше топтарға бөліп қарастырайық. Олар – киім-кешектер, ыдыс-аяқ пен басқа тұрмыстық заттар, ат-әбзелдері және ғұрыптық бұйымдар. Ең соңғысынан бастайық.

Ғұрыптық бұйымдар. Штандарт. Құс басты, жыртқыш денелі, қос мүйізді және қос қанатты синкретикалық грифон образында балқарағайдан ойылып жасалған көлемді скульптура, біздің қазіргі пайымдауымызша,

көне грек жазбаларында аталатын «алтын қорыған грифтер» деген айдар тағылған тайпалардың бірінің көсемінің (патшасының) билік белгісі – асатаяқ (штандарт) болуы мүмкін. Бірақ, алғашында, пазырық мәдениетінің элитарлық обаларында бірен-саран кездесіп қалатын жылқының басына кигізетін маскарлардың арнаулы элементі болуы мүмкін деген болжау жасағанбыз. Сондықтанда, бұл жәдігердің нағыз функциясы мен статусы бойынша біз әлі нақтылы тоқтамға келгеніміз жоқ деп айтуға болады.

Бұл затқа типологиялық сәйкестіктер қарастыратын болсақ, Таулы Алтайдағы 5-ші пазырық обасына қойылған күймеге қатысы бар киізден жасаған аққудың скульптураларын атауға болады. Қалай болғанда да, бұл жәдігер діни-ғұрыптық сферамен байланысты, ал оның мазмұны туралы мәселені кейініректе талқылаймыз.

Киім-кешектер. Толық формасы сақталған киімнің нұсқасы жоқ деп айтуға да болады. Қазба барысында № 11 обадағы қима-тағанның түкпірлерінде әртүрлі киімнің жыртылып немесе шіріген қалдықтары кездесті. Солардың ішінде кестелі оюлары бар, бағалы аң терілерінен, киізден тігілгендері немесе боялған жүн жіптерден тоқылғандары да бар (сур. 4).

Сур. 4. № 11 оба.
Теріден ойылып, киізге
жабыстырылған
өрнектер

Fig. 4. Burial ground
№ 11. Leather applique
on felt products

Бір обада (№ 31) ер адамның алтын жапсырмалармен әдемі безендірілген шошақ бас киімінің жұрнағы сақталған, бірақ ол жаңғыртуға келмеді. Ең үлкен № 11 обада бірнеше аяқтарын бүккен сфинкс бейнелі шағын алтынмен қапталған ағаш скульптуралар табылды. Бұларға образдық және семантикалық тұрғыда жақындау шағын тік аяқтарында тұрған имек құйрықты алтынмен қапталған ағаш сфинкстардың басқа скульптуралары №9-шы обадан табылған. Бұл шағын скульптуралар шапанның немесе бас киімнің ілініп тұратын салпыншақтары; ал осы екі обада әйел адамдардың мәйіті табылғанын ескерсек, әсілі солардың киімдерінің элементтері болуы әбден мүмкін.

Тағы бір олжа – көлемді, мойны мен басын тік көтеріп көлденеңінен жатқан бұғының скульптурасы (иығы мен жамбасында арқардың басы ойылып салынған, ал мүйізі мен құлақтары теріден жасалып, арнаулы тесікке кигізілген). Бұл зат пазырық мәдениетінде кеңінен белгілі стандарт: әулетті адамдардың киізден жасайтын шошақ бас киімінің екі жағына орналастыратын скульптуралардың біреуінің қалдығы. Мұндай бас киім элементі Таулы Алтайда, Монғол Алтайында толығымен кездеседі (Полосьмак, Баркова, 2005: 90).

Сондай-ақ, арқардың жиырылған бейнесі ойылып салынған киімнің ағаш түймелері де кездесіп қалады.

Әшекей бұйымдарының арасында мәртебелі тұлғаларға лайықты алтын сырғалар, тас моншақтар, сақиналар, қола айна, т.б. бағалы бұйымдар баршылық. Жалпы, пазырық мәдениетін жасап қалыптастырған халықтардың киім үлгілері жақсы сақталған, олардың ішінде ішкі киім, сырт киім, қысқы және жазғы киімдер, сондай-ақ, көшпелілер элитасы мен «сарай» қызметіндегілері де киетін нұсқалар бар (мысалы, Қатандыдағы тері шапан, фрак; жүнін сыртына қаратып тіккен құйрықты тондар, әйел адамның көйлектері, ер адамның кенеп шалбарлары, киіз бас киімдер, т.б.). Осылардың негізінде, мәдениет тұтастығын ескере отырып, Берелден табылған нұсқалар бойынша кез келген киім үлгісін жасап шығаруға болады.

Берел патшасының басындағы парикті де сол кездегі костюмнің бір құрамдас бөлігі деп қарауға болады.

Ыдыс-аяқтар мен басқа тұрмыстық заттар. Ең көп табылатын ыдыс – қыш

құмыралар. Көлемі, формалары, ою-өрнектері әртүрлі. Араларында көшпелілердің теріден жасайтын ыдыстарының түріне еліктеп жасаған құмыра және сыртында қысқа саусақ немесе малдың емшегі тәрізді өскіндерден тұратын бірнеше жолақтармен безендірілген.

Берел қорымындағы тағы бір № 34 обадан табылған биік, жіңішке мойынды, ернеулері шығыңқы келіп, бүйірлеріне жалғасқан екі қыш ыдыста да ерекше. Олар өрнектелген. Өрнектердің кейбір элементтері Еуразияның далалық белдеуін мекендеген тайпаларға тән сарматтық таңбаларды еске салады.

Бір обадан (№36) табылған қыш құмыраның сынықтарына петрографиялық зерттеу жүргізген И. Шевнина, ыдыстың темірлене бастаған, құрамында цемент, кварц ұнтақтары, далалық шпат (плагиоклаз), құм, малдың қиы, басқа да органикалық және органикалық емес қосындылар бар балшықтан иленіп, кейін сыртын сүйектен жасаған құралмен тегістеп, 700 градус температурадағы ашық отта күйдірген деген қорытынды жасады.

Құмыраны кейде қодастың (сарлықтың) мүйізінен де жасайды. Мұндай ыдыстардың біразы Берелде, Пазырықта, Уекте және Монғол Алтайындағы жоғарыда аталған тоң басқан обада кездеседі.

Сур. 5. № 9 оба.
Қос шүмекті қола ыдыс

Fig. 5. Burial ground № 9.
Bronze vessel with two plums

Ағаштан ойылып жасалған тұрмыстық заттардың ішінде тостағанның, астау немесе табақтың, о дүниеге аттанған адамға арналған сыбағаларды қоятын арнаулы төрт сирақты үстелдің қалдықтары кездеседі. Солардың жиегі алтынмен көмкерілген біреуінде (№ 31 оба) қойдың омыртқасы мен құйымшағы, ет тұрайтын темір пышақ қойылған. Бұл ежелгі дәстүр орта ғасырларда да етек алған. Бір қызығы, осындай етті мүшелеп, сыйлы адамға бас қосып сыбағасын беру рәсімі тек қазақтарда ғана сақталыпты (Ильминский, 1861: 167-175).

Жарқын жәдігерлердің бірі, екі шетінде бу шығатын түтікше орнатылған қоладан жасалған құты екені анық (сур. 5). Бұл ыдыстың ішінен кейбіреуі ауаның ыстық-суығынан біразы жарылып бөлшектеніп кеткен, шағын сегіз малта тастар мен емдік қасиеті бар Алтайдағы кориандр деген шөптің дәндері табылды.

Берелде табылған тұрмыстық бұйымдардың ішінде ерекше орын алатын заттардың бірі, ол тастан жасалған бояу ұнтақтағыш.

Берелдегі № 9 обаның ішінен оның бір бұрышына тігінен қойған ағаш баспалдақтың табылуы да ерекше қызығушылық тудырады. Әрине, бұл жерде ағаш баспалдақтың еңбек құралы ретіндегі прагматикалық функциясын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен, көп қабатты дүние құрылымы, ондағы жоғарғы тәңір мен жай адамдар мекендейтін кеңістіктер және адамдар мен құдайлардың ара-қатынасы, ондағы баспалдақтың атқаратын делдалдық қызметі сияқты көптеген діни-мифологиялық ұғымдар; осы заттың семантикасы мен оның семиотикалық, яғни, символ ретінде атқаратын қызметтеріне байланысты басқаша да терең түсініктер бар.

Берелдің басқа обаларынан да ағаш күректер, қазық және қада, сүйек балға, бұғының мүйізінен жасалған қашау, т.б. саймандар табылған.

Үлкен обадан табылған төрт тесігі бар қалың тақтайды өгіз арбаның мойынағашы деп жорамалдауға болады, себебі, қос дөңгелекті жеңіл соғыс арбалары мен сәнді күймелерден басқа бұл көшпелі халықтарда ауыр жүк таситын қос немесе төрт дөңгелекті транспорт болуға тиісті.

Қару-жарақ. Берел обаларына жерленгендер әулетті адамдар болғандықтан, олармен бірге, әрине, неше түрлі бағалы қарулар қойылды, бірақ олар қатты

МӘДЕНИ МҰРА

тоналғандықтан тек бірен-саран үлгілер ғана сақталған: жебенің көбінесе сүйектен жасалған оқтары, садақтың сынықтары мен сүйек жапсырмалары, қорамсаның қалдығы, темір қанжарлардың әртүрлі үлгілерінің қалдықтары бірнеше обалардың ішінен табылды. Дәстүрлі қарулардың ішінен ағаш сапты темір чекандарды атауға болады. Ең елеулі олжалар қатарына, әрине, тал шыбықтардан жасалған текше, сопақша қалқандарды атауға болады. Оларды ердің қанжығаларына байлап іліп қойған. Берелде табылған қару-жарақ үлгілері жалпы пазырық мәдениеті ғана емес, осы тұста өмір сүрген, әсіресе, Орталық Азиядағы көшпелі халықтардың әскери ісі мен қару-жарақ топтамасына сәйкес келеді.

Жалпы, пазырық мәдениетін жасаушы халықтардың қоғамы, кейбір мамандардың тұжырымдарындағыдай милитарлық емес (Дашковский, 2004: 57), керісінше, оларда әскери істі дамыту алдыңғы қатарлы позицияға шықпаған сияқты. Олар, негізінен, агрессивті емес, заман деңгейіне сәйкес интеллектуалды қоғамда өмір сүрген сияқты.

Ат әбзелдері. Ер-тұрман. Берелде әзірше № 10 және 11 обалардан оншақты ердің қалдықтары табылды. Олардың жалпы Алтайдан Тұрфанға дейінгі пазырық мәдениетіне тән негізгі конструкцияларында, кейбір мамандар шартты екі топқа бөлгенімен (Кубарев, Шульга, 2007: 123-125), сондай үлкен айырмашылықтары жоқ: бірімен бірі қайыс арқылы бекітілген, ішін малдың жүнімен, кейде шөп қосып толтырған екі тері (кейде тоқыма) жастықша. Оларды міндетті түрде үстінен киіз немесе тоқыма төсеніш-жабу жауып тұрады. Жабу көбінде түрлі бояумен жүн жіптердің көмегімен жасалған, кейде сюжеттік композициялардан тұратын аппликациялармен әшекейленеді. Мысалы, бір ердің жабуында шұбар арыстан денелі құс тұмсықты грифонның аңды талап жатқан, екіншісінде басында ешкінің мүйізі, қызыл көк денелі жыртқыш аң, беті сақалды адам тәрізді салынған сегіз синкретикалық құбыжықтардың шеру сәті бейнеленген. Бұлардың мазмұны – ежелгі көшпенділердің ерекше дүниетанымының туындысы, оларды талдау арнаулы әңгіме.

Ердің екі сопақша жұмсақ қасы және арты жоғарғы жағынан сүйек немесе ағаштан жасаған жіңішке доға жиектемемен көмкеріледі және әртүрлі, алтыннан, ағаштан, қайыңтоздан

ойылған ою-өрнектермен, ал екі қапталы жайын балық түріндегі және т.б. салпыншақтармен және жүннен иірген шашақтармен безендіріледі.

Бірнеше ердің артқы жұмсақ қасында немесе жанында жіңішке қайыстан жасаған қанжығалары да бар.

Айыл біреу, әртүрлі конструкциялы айылбастар көбінде сүйектен жасалады, кейде олар да неше түрлі өрнектермен, жануарлар бейнесімен әшекейленеді. Бір сүйек текшеге бұғыны артқы аяқтарын көкке қаратып салған және үстің жұқа алтынмен қаптап қойған.

Өмілдірік пен құйысқанды безендіруге көне берелдіктер ерекше көңіл бөлген тәрізді. Оларды ерте бекіту әдісі барлық пазырық мәдениеті тараған жерлерде бір-біріне ұқсас. Өмілдірік пен құйысқанды ертеде таулы өлкелерді жайлаған салт аттылар ойлап шығарған болу керек.

Бұл ерлердің тоқымы мен терлігі болды ма жоқ па, бізге әлі беймәлім, ал кейбір мамандар бар деп көрсетеді (Кубарев, Шульга, 2007: 124).

Бұл кезеңде ағаш немесе темір үзеңгі көшпелілер қоғамында әлі ойлап табылмаған құрал.

Ал кейбір жылқылардың басына кигізілген маскарға келетін болсақ, оларды ат әбзелдерінің қатарына жатқызғаннан гөрі ғұрыптық рәсімдік атрибут ретінде бағалау керек сияқты.

Қамшы тек прагматикалық функциясымен сипатталатын салт аттылардың құралы ғана емес, ол терең мазмұнды, сипатты ерекше зат. Берелдің бекзадалық обаларында қамшының ағаш саптары алтынмен қапталып, неше түрлі жыртқыш және фантастикалық аңдардың бейнесімен әшекейленген үлгілерінің сынықтары табылып отыр.

Жылқылар жүгенделіп ауыздықталған, кейбір иконографиялық материалдарға қарағанда оларда шылбыр болған.

Бейнелеу өнері. Образдары мен сюжеттерін топтау және мазмұнын талдаудың кейбір мәселелері. Ат әбзелінің бөлшектері – жүгенінен бастап өмілдірігі, құйысқаны, ер тоқымы – қапсырмалары, сулықтары, ілдіргілері, қайысты айырап тоғалары – ағаштан жасалып, өрнектер ойылып, көбінесе жұқа алтынмен қапталып, кейде үстеріне қалайы жалатылған.

Ат әбзелінің әшекейлерінде бейнеленген жануарлар ішінде мысық тұқымдас

жыртқыштар, тау теке мен арқарлар, бұландар, жыртқыш құстар, сонымен бірге өсімдік нақыштары кездеседі.

Көне берелдіктердің бейнелеу өнерінің негізгі мотиві – табиғатта жоқ қиял-ғажайып мақұлықтар – самұрықтар. Олар ежелгі көшпелілердің өнерінде ерекше танымалдыққа ие бірнеше жануардың белгілерін біріктіруінен туындаған қияли-ғажайып хайуанның бейнесі.

Осы тұста көшпелілер бейнелеу өнеріндегі «грифон» образының неше түрлі нұсқаларының бар екені белгілі (жыртқыш құстың басы мен тұмсығы, денесі аңдікі), бірақ зерттеушілер оларды атағанда әртүрлі жағдайда әртүрлі ат-айдар тағуға мәжбүр болатынын, кейде бір бүркіт тектес грифонның өзін бірнеше атаумен атайтынын, бірақ олардың арасында тек қана иконографиялық айырмашылық емес, сондай-ақ хронологиялық (тіпті, этномәдени) алшақтықтың бар екенін де естен шығармау керек (Шульга, 2003: 251-253).

Ежелгі көшпелілердің мифтік-ғұрыптық кешенімен байланысты ең сүйікті сюжеттерінің бірі мысық тұқымдас жыртқыштың шөп қоректіні талап, жұлып жатуы деп аталатын көрінісі. Ол ежелгі берелдіктердің көптеген қапсырмаларынан көрініс тапқан. Бұған мағынасы жағынан қыран тектес самұрықтың тұмсығына тістелген қос тұяқтының басы бар бейнесі де келіп қосылады.

Жылқының сәнді әбзелдерінің, тартпасының әшекейі, оның ішінде қайыс қоспалардың түйілген тұсын жауып тұрған, көлемді, үш қырлы жапсырмалар аса қызығушылық туғызады. Жапсырмалардың беткі жағында қияли түсініктерден туған аңдармен қатар, бүгінгі таңдағы Қазақ Алтайының фаунасының өкілдері де бейнеленген.

Ағашты қаптап жасаған берелдік жоғары деңгейдегі аң бейнелеріндегі өнер туындыларымен қатар қорған астынан көшпелілер өміріне тән киізден жасалған бұйымдар, сонымен бірге сол заманның нағыз шеберлерінің қолынан шыққан жүн жіптен жасалған өсімдік және зооморфты бейнелерді кестелеу де бар.

Берелдік құндылықтар жиынтығының қатарында жаңа болып табылатын жүннен иірілген жіптен арнайы ілмек бізбен тоқылған мүйізді маска (бетперде) киген қанатты жылқының бейнесін айта аламыз. Жүн жіпті иіріп тоқу технологиясының өте жоғарылығы,

сүйкімді бейнені нақтылап беру мен бояуының қанықтылығы бұл туындыға ерекше назар аудартады. Енді осы образға біраз тоқталып, соның негізінде көне берелдіктердің ою-кестелеу ісі мен жалпы бейнелеу өнерінің дамуына қысқаша сипаттама берейік.

Басы мүйізбен және айдармен көмкерілген; құлақтарын қайшылаған; жалының қылдары дөңгелене иірілген; денесі тұяқты жануардікі сияқты; үлкен қанаты керілген, сондай-ақ пашақтала біткен құйрығы бар «фантастикалық мақұлық» (басына маска кигізген ат) алдыңғы аяқтарын көтеріп, артқы екі аяғына сүйеніп тұрған сәтінде бейнеленген. Ежелгі сақтар стиліндегідей төрт аяғының тұяғының үшкір ұшына тіреліп тұрғандай көрсетілген.

Бұйым полихромды стильде тоқылған, оны әшекейлеуде негізінен екі түс қолданылған, ашық қоңыр түс басым және жасыл түстің жұмсақ, биязы реңі оны толықтырып тұрады. Қанаттан, арқа тұстан, тұяқтан, ішінара құйрық пен артқы сол аяқтан басқа кескіннің басым бөлігі абрис бойынша жасыл түстес жіппен әдіптелген. Жануардың тұрқы ашық қоңыр жіптермен кестеленген. Көз, жалдың қылдарын, қанаттың қауырсындарын және жауырын мен жылқының сауырын бейнелеу үшін де жасыл түсті жіп қолданылған.

Жануардың тұмсығы жинақы, басы да асқан шеберлікпен көрсетілген. Маңдайдан жоғары қарай көтерілген доғаша мүйіз бейнеленген. Ашық қоңыр және жасыл түсті жіптерді алмастыра қолдана отырып, тоқылған дөңгелек қарашықты үлкен көз әдемі бейнеленген. Көздің абрисы мен қарашығы жасыл жіптермен тоқылған, олардың арасындағы кеңістікте ашық қоңыр жіптермен өрілген құрсау бар. Қалқиып тұрған үшбұрыш тәріздес құлақ жоғары көтеріліп, сәл артқа қарай бағытталған. Басты мойыннан бөліп тұратын сызық бірегей тәсілмен көрсетілген. Мойында жасыл жіптермен әдіптелген созылықты жапырақ тектес және қысқа доға тектес пішіндермен бейнеленген теп-тегіс жал көрсетілген. Нақ мойынның өзінде, оның төменгі бөлігінде жалдың ұзын пашақтары бейнеленген, олар бұйралана біткен, ортасы жасыл жіптермен шебер тоқылған. Осындай, бірақ шиыршықталмаған элемент сәл жоғарырақта орналастырылған. Қуатты, алабажақ қанат жайылып биікке қомданған. Қанаттың қауырсындары ашық қоңыр және жасыл, кезектесіп алмасып отыратын жіптермен

МӘДЕНИ МҰРА

тоқылған. Қауырсынды бейнелейтін жолақтар қанаттың шетіне бағытталған. Мойынның негізінде және одан жоғары, қанаттың ұшына қарай, бір-бірінен сәл қашықтықта жасыл түсті жіптермен он ірі нүктелер тоқылған. Аттың сауыры жасыл түсті жіптерден тоқылған ірі ноқатты шектей отырып, алқа-қотан орналасқан ашық қоңыр түсті жіптерден бірқатар ілгешектермен берілген. Төрт аяқтың бәрінде үшбұрышты ойықтар арқылы бұлшық еттері бейнеленген. Артқы аяқтарының сәл бүгілген буындары, құйрығының ұшындағы қылы айрықша көрсетілген. Аттың басына, байқап қарасақ, маска киген деуге болады, бейнеде осындай мазмұнды элементтің, яғни ашық еріндерінің көрсетілмеуі осыған айғақ. «Көздің» дөңгелек формада орындалу мәнері де канонға сәйкес келмейді, сондықтанда оны масканың арнаулы көзге қалдыратын тесігі деп қарау керек. Жылқының жалын жабатын жабу жасыл түсті жіптермен бейнеленген. Аттың қанаты өте әдемі мәнерде тоқылған. Бұл тоқымада жасалған материалы мен техникасына қарамастан, жануарлар стиліне тән сауыр мен жауырынды (иықты) бейнелеудің дәстүрлі стилистикалық тәсілдері сақталған. Талдап отырған бейне – көне өнердің шынайы дүлдүлі, ол қиялдағы аттың бөлекше бейнеленуімен ғана қызықты емес, композициядағы оның орнын айқындау арнайы қарауды, сондай-ақ жалпы алғанда жерлеу кешеніндегі мәтіндік қатардағы семиотикалық мәні және оның Берелдің көне көшпенділерінің мифологиялық, дүниетанымдық ұғымдары жүйесіндегі орны әлі де болса зерделеуді талап етеді. Орындалу техникасы мен мазмұны бойынша сипатталған бұл жәдігерге өз уақытының ескерткіштерінің арасында ұқсас материалдар әлі бізге белгісіз.

Берел өнер туындыларының арасында ағаштан жасалып жұқа алтынмен қапталған, тұрқы шағын, адам бейнелі, денесі мысық тұқымдас жыртқыш аңға ұқсас қияли аң бейнесінде жасалған сфинкстер ерекше қызығушылық туғызады. Сфинкстердің бастары мүйізді тәжбен көлемді етіп көрсетілген. Қабір толықтай тонағандықтан бұл шағын мүсіншелердің алғашқы қойылған орнын анықтау қиын, дегенмен олардың патшаның немесе оның жанына жерленген әйел адамның киімінің бір бөлшегі екенін жоғарыда айттық, бәлкім, бас киімнің әшекейі де болуы ғажап емес. Осындай сфинкстер патша әулетінің

өкілдерінің бас киімдерін безендіру үлгісін көрсетуі де мүмкін.

Жылқылардың салтанатты жағдайда қойылғандығының белгісі бетпердеге жалғасып тәж іспетті болып тұрған мүйіздер болмақ. Мұндай заттардың Берелде бес жұбы табылып отыр (№ 4, 10, 11 обалар).

Тау ешкісінің мүйізі іспетті ағаштан жасалған мүйіз өзінің мәні мен мағынасы жағынан кәдімгі қолданбалы өнердің шегінен әлдеқайда тереңге кетеді. Тау ешкісінің бейнесі жоғары көсемнің жылқыларының басқа да салтанатты әбзелдерімен тығыз байланысты. Тау ешкісі биіктіктің белгісі, кеңістіктің ерекше бөлігін мекендейтін, көптің қолы жете бермейтіндіктен көсемнің атрибуты ретінде таңдалынып алынған. Көсемнің үш жылқысының бетпердесіндегі тау ешкісінің мүйіздері құдайлық болмыс пен жердегі биліктің шексіздігін нақтылап тұр. Тау ешкісінің, сонымен бір қатарда бұлан, бұқа, арқар мүйіздері әртүрлі халықтардың дүние танымдары мен өнер туындыларында ерекше орынға ие екенін атап өту керек.

Пазырық мәдениетін жасаушы көшпелілердің бейнелеу өнерінде балық образының да өзіндік орны бар. Олар ердің немесе жүгеннің салпыншақтары ретінде ағаштан ойылып, кейде киізден жасалады. Берелден табылған бір киіз салпыншақта жайын балықтың бейнесі өте әсерлі сомдалған.

Берел обаларынан табылған әшекей бұйымдардың біразы қабанның азу тісінен жасалған, кейде оның ағаш көшірмесін салпыншақ ретінде жүгенге іліп қояды, кейде үстіне зооморфтық гравюраларды (мысалы, қос құлақты грифон бейнесін) кесіп салады.

Берелдің № 10 обасында бірегей жапсырма-кестелері бар он ер тоқымның үлгісі табылды. Ол жапсырма-кестелерде адам іспетті сақалы мен мұрты бар, басы тау ешкісінің мүйізі сияқты, қанатты жыртқыштың денесі бар, құйрығы беде тәрізді, арыстанды еске түсіретін қияли болмыс бейнеленген. Бейненің дене мүшелерінің қырларын жіңішке иірілген жүн жіппен әдемі етіп шығарған. Мифтік жыртқыштардың бейбіт шеруін бейнелейтін мұндай өнер туындылары Орталық Азия көшпелілерінің мұраларының ішінен алғаш табылып отырғандықтан, бұл өнер шыңының түпнұсқалылығы мен бірегейлігі және жергілікті екендігі талас тудырмайды.

Әдебиеттер

1. Оңғарұлы А. Қазақ даласындағы ерте көшпелілердің элиталық обаларын топтау мен жіктеу мәселелеріне // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1 (254), 2008. – 110-117 б.
2. Parzinger H., Molodin V., Tseveendorzh D. New Discoveries in Mongolian Altai: The Warrior grave of the Pazyryk culture at Olon-Guurin-Gol 10 // Current archaeological research in Mongolia. Vol. 4. – Bonn, 2009. – S. 221-230.
3. Байтенов Э.М. Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. – Алматы: КазГАСА, 2004. – 244 с.
4. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н. э.). – М.: Наука, 1991. – 256 с.
5. Mallory J. P., Mair Viktor H. The Tarim Mummies. – London: Thames & Hudson, 2008. – 352 p.
6. Самашев З., Мыльников В. Деревообработка у древних скотоводов Казахского Алтая. – Алматы: ОФ «Берел», 2004. – 240 с.
7. Самашев З., Фаизов К.Ш., Базарбаева Г.А. Археологические памятники и палеопочвы Казахского Алтая. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 107 с.
8. Дзисюк Н.В. Сравнительный молекулярно-генетический анализ полиморфизма митохондриальной ДНК современных популяций казахов и древних людей из некрополя Берел Восточно-Казахстанской области // Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. биологических наук. – Алматы, 2003. – 28 с.
9. Веселовская Е. В. Взгляд из прошлого // Труды Центрального музея. Т.1. – Алматы, 2004. – С. 271-280.
10. Байжанов М.Х., Беркінбай О., Самашев З. Ежелгі заман адамынан табылған тоғышарлар // Вестник НАЦАИ. №7. – Алматы, 2000. – 49-51 б.
11. Косинцев П., Самашев З. Лошади Алтая в скифо-сакское время // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. Сб. материалов международной научной конференции. – Астана, 2008. – С. 342; Самашев З.С., Косинцев П.А. Погребальный обряд лошадей в могильнике Берел // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. Сб. научных трудов. – Барнаул, 2004. – С. 274; Макарова Л. А. Биометрия лошадей двух берельских курганов. – Астана: Изд-во ТОО «Агроиздат», 2007. – 112 с.
12. Кашкинбаев К.А., Самашев З. Лошади древних кочевников Казахского Алтая. – Алматы: ТОО «Археология», 2005. – 138 с.
13. Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV – III вв. до н. э.). – Новосибирск: «ИНФОЛИО», 2005. – 232 с.: ил.
14. Ильминский Н.И. Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившийся у киргизов. Пояснение одного места в «Истории монголов» Рашид-Эддина (Письмо Н.И. Ильминского к П. С. Савельеву // Известия Археологического Общества. II. В.3. – СПб., 1861. – С. 167-175.
15. Дашковский П.К. Социально-типологическое моделирование в археологии (по материалам пазырыкской культуры Горного Алтая) // Древности Алтая. № 12. – Горно-Алтайск, 2004. – С. 70-82.
16. Кубарев В.Д., Шульга П.И. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). – Барнаул: Изд-во Алтайского госуниверситета, 2007. – 282 с.

References

1. Oñgarұly A. Qazaq dalasyndaғы erte көшпелілердің элиталық obalaryn toptau men jikteu мәselelelerine // Qazaqstan Respublikasy Ulttyq ғылым akademiasynyñ habarlary. 1 (254), 2008. – 110-117 b.
2. Parzinger H., Molodin V., Tseveendorzh D. New Discoveries in Mongolian Altai: The Warrior grave of the Pazyryk culture at Olon-Guurin-Gol 10 // Current archaeological research in Mongolia. Vol. 4. – Bonn, 2009. – S. 221-230.
3. Baitenov E.M. Memoriälnoe zodchestvo Kazakhstan: evolüsia i problemy formoobrazovania. – Almaty: KazGASA, 2004. – 244 s.
4. Ölhovski V.S. Pogrebälno-pominälnaia obrädnöst naselenia stepnoi Skifii (VII-III vv. do n. e.). – M.: Nauka, 1991. – 256 s.
5. Mallory J. P., Mair Viktor H. The Tarim Mummies. – London: Thames & Hudson, 2008. – 352 p.

МӘДЕНИ МҰРА

6. Samaşev Z., Mylnikov V. Derevoobrabotka u drevnih skotovodov Kazahskogo Altaia. – Almaty: OF «Berel», 2004. – 240 s.

7. Samaşev Z., Faizov K.Ş., Bazarbaeva G.A. Arheologicheskie pamätniki i paleopochvy Kazahskogo Altaia. – Almaty: OF «Berel», 2001. – 107 s.

8. Dzisük N.V. Sravnitelnyi molekulärno-geneticheski analiz polimorfizma mitohondriälnoi DNK sovremennyh populäsi kazahov i drevnih lüdei iz nekropolä Berel Vostochno-Kazahstanskoi oblasti // Avtoreferat diss. na soiskanie uch. st. kand. biologicheskikh nauk. – Almaty, 2003. – 28 s.

9. Veselovskaia E. V. Vzgläd iz prošlogo // Trudy Senträlного muzeia. T.1. – Almaty, 2004. – S. 271-280.

10. Baijanov M.H., Berkinbai O., Samaşev Z. Ejelgi zaman adamynan tabylğan toğysarlar // Vestnik NASAİ. №7. – Almaty, 2000. – 49-51 b.

11. Kosinsev P., Samaşev Z. Loşadi Altaia v skifo-sakskoe vremä // Nomady kazahskih stepei: etnososiokülturnye prosesy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoi epohi. Sb. materialov mejdunarodnoi nauchnoi konferensii. – Astana, 2008. – S. 342; Samaşev Z.S., Kosinsev P.A. Pogrebälnyi ob-

räd loşadei v mogilnike Berel // Kompleksnyie issledovania drevnih i tradisionnyh obşestv Evrazii. Sb. nauchnyh trudov. – Barnaul, 2004. – S. 274; Makarova L. A. Biometria loşadei dvuh berelskih kurganov. – Astana: İzd-vo TOO «Agroizdat», 2007. – 112 s.

12. Kaşkinbaev K.A., Samaşev Z. Loşadi drevnih kochevnikov Kazahskogo Altaia. – Almaty: TOO «Arheologia», 2005. – 138 s.

13. Polösmak N.V., Barkova L.L. Kostüm i tekstil pazyryksev Altaia (IV – III vv. do n. e.). – Novosibirsk: «İNFOLİO», 2005. – 232 s.: il.

14. İlminski N.İ. Drevni obychai raspredelenia kuskov mäsa, sohranişisä u kirgizov. Poiasnenie odnogo mesta v «İstorii mongolov» Raşid-Eddina (Pismo N.İ. İlminskogo k P. S. Savelevu // İzvestia Arheologicheskogo Obşestva. II. V.3. – SPb., 1861. – S. 167-175.

15. Daşkovski P.K. Sosiälno-tipologicheskoe modelirovanie v arheologii (po materialam pazyrykskoi kültury Gornogo Altaia) // Drevnosti Altaia. № 12. – Gorno-Altai, 2004. – S. 70-82.

16. Kubarev V.D., Şülga P.İ. Pazyrykskaia kültura (kurgany Chui i Ursula). – Barnaul: İzd-vo Altaiskogo gosuniversiteta, 2007. – 282 s.

Самашев З.С.

ПАМЯТНИК БЕРЕЛЬ КАЗАХСКОГО АЛТАЯ

В статье рассмотрены итоги исследований, проведенных в 1998-2011 годах на Берельском могильнике на казахском Алтае. Эти ценные сведения касаются не только искусства и культуры, быта, погребальных обрядов, религиозных обрядов и мировоззрения кочевых народов IV-III вв. до н. э., но и их хозяйственной системы, технологии обработки различных материалов и социальной структуры общества, этнического состава, особенно специфики государственности. Историческая преемственность между древними народами, жившими на данной территории, и современным казахским этносом, как и прежде, подтверждается не только материальными, т. е. материальными данными, но и на основе междисциплинарных исследований молекулярно-биологических и др.

Ключевые слова: казахский Алтай, Берельские курганы, древние кочевники, ритуальные изделия, геокриологические исследования, антропология и палеогенетика, палеозоологические и палеопатологические исследования.

Samashev Z.S.

BEREL SITE OF THE KAZAKH ALTAI

The article considers the results of studies conducted in 1998-2011 at the Berel burial ground in the Kazakh Altai. This valuable information concerns not only art and culture, everyday life, funeral rites, religious rites and the worldview of nomadic peoples of the 4th-3rd centuries. BC., but also their economic system, technology for processing various materials and the social structure of society, ethnic composition, especially the specifics of statehood allows us to draw conclusions. The historical continuity between the ancient peoples who lived in this territory and the modern Kazakh ethnic group, as before, is confirmed not only by material, i.e. material data, but also on the basis of interdisciplinary studies of molecular biology and etc.

Keywords: Kazakh Altai, Berel mounds, ancient nomads, ritual items, geocryological studies, anthropology and paleogenetics, paleozoological and paleopathological studies.